Lóránt Károly

Mezopotámia, a piacgazdaság hajnala

Mezopotámia, a kezdetek

Mezopotámia története közel 100 város, 6–7 birodalom, mintegy tíz nép és ötezer év története. Gondoljuk csak meg, ez az időszak többszöröse annak, mint ami a Római Birodalom bukása óta eltelt. Mindez egy 1000–1200 kilométer hosszú és 150–200 kilométer széles, balra hajló területen, a „termékeny félholdban" zajlott le, legnagyobb részt a mai Irak területén.

A két folyó termékeny völgyét keletről a Zagorsz hegység (a mai Irán nyugati része), nyugatról a szíriai és arab sivatag határolja, északi határa a Van tóig nyúlik, kicsit keletebbre az Urmia tó található. A Tigrisnek három baloldali mellékfolyója van, a felső és alsó Zabu, valamint a Diyala. E folyók völgyei fontos szerepet játszottak Mezopotámia történetében mindenekelőtt azzal, hogy kereskedelmi utakat biztosítottak az iráni hegyvidék felé. Még egy folyót, a Haburt, az Eufrátesznek a mai Szíria területén levő baloldali mellékfolyóját emlegetik a történelemkönyvek. A Habur folyó környéke lehetett a sémi népek őshazája és egyben a hurri népcsoport szálláshelye, akik Mittani állam és az Asszír Birodalom meghatározó népcsoportját alkották.

A történelemben nevet szerzett városok közül Ur városa a Perzsa-öböl partja közelében, az Eufrátesz egy mellékága mellett terült el (ma a tenger 50 kilométerrel távolabb van, a feltöltődés és a tengerszintváltozás miatt). 50 kilométeres körzetében északi irányban van Eridu, Larsa és Uruk, északkeletre, mintegy 180 kilométerre Susa található, a Sumérral hol harcban álló, hol együttműködő majdani Elam állam fővárosa, később a Szúzai menyegző színhelye, ahol Nagy Sándor eskette össze a görögöket a perzsa hercegnőkkel egy új birodalmi elit kialakítása érdekében. Urtól észak-északnyugat felé mintegy 200 kilométer távolságra van Babilon, a leendő birodalom központja, további 30 kilométerre Agada, a történelem első birodalmának, az Akkád Birodalomnak a székhelye. Ha Babilontól északra megyünk még vagy 300 kilométert, Ashur várost találjuk,

LÓRÁNT KÁROLY (1942) mérnök-közgazdász, címzetes egyetemi docens, a rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum külső munkatársa.

a leendő Asszír Birodalom székhelyét, újabb száz kilométer után Ninive következik, amely szintén az Asszír Birodalom székhelye volt egy későbbi időpontban, és amelyre a bibliai próféták oly sok átkot szórtak, hogy igazán nem csodálkozhatunk a pusztulásán.[1] Ninivétől nyugatra Washukan várost találjuk az eljövendő Mittani Birodalom központját és ettől még észak-nyugatra van Hattusa, a Hettita Birodalom székhelye. E kettő már a Földközi tengerrel érintkezik a mai Libanon és Törökország területén.

A történelem a termékeny félhold területén számos népet említ, ezek közül kiemelkednek a sumérok és az akkádok, az asszírok, a hurrik, a hettiták, az amoriták, a kassuk, a qutik. Közülük hol egyik, hol másik ragadja magához a főhatalmat, legalábbis Mezopotámia egy részében.

Mezopotámia ötezer éves történelmében városok, uralkodók, birodalmak emelkedtek ki és hanyatlottak le, akiknek nevét azóta tudjuk, amióta megjelent az írásbeliség, pontosabban, amikor az első írástudók a korábbi korokról hallomásból szerzett ismereteiket lejegyezték. Az egyes városokhoz vagy birodalmakhoz egy-egy korszakot rendeltünk, de hangsúlyozzuk, hogy az időszak csak annak a városnak/birodalomnak a fénykorát jelenti, amikor hatalmát kiterjesztette a környezetére is. A legtöbb település ugyanis több ezer évig folyamatosan lakott volt, például az első ismert várost, Urukot már az Ubaid-korszak kezdetén lakták (a Kr. előtti ötödik évezredtől), és egészen az i. e. 3. századig, mintegy ötezer éven át folyamatosan lakott település volt.

Amikor az írott történelem kezdődik, akkor az ott lakó népek már ismerik a fazekaskorongot, a kereket, számítják az időt, bonyolult számításokat tudnak végezni, és már megépítették az első csatornákat. Ez az i. e. 5–7. évezred. Az élelmiszertermelés kezdetei korábbra, a 6–7. évezredre tehetők, ekkor megy végbe a legfontosabb gabonafajták háziasítása, és kezdenek kialakulni a falusi települések.

Az iraki Kurdisztán területén fekvő garmui (Dzsarmo, Jarmo) ásatások tanúsága szerint az első lakótelepek mintegy másfél–két hektár kiterjedésű, 20–25 házból álló falvak voltak, és körülbelül 150 ember lakhatott bennük. Házaikat kő alapon függőleges, vert agyag fallal építették, s mindegyik épület számos apró helyiségből állt.

1 Ninivének (mint minden birodalmi központnak a történelem során) nagy bűnei lehettek. Náhum próféta például azt mondja: Jaj a vérszopó városnak! Mindenestől hazug és erőszakkal telve, és nem szűnik meg rabolni. És mind, a ki meglát, elmenekül tőled, és ezt mondja: Elpusztult Ninive! Ki bánkódik rajta? Hol keressek néked vígasztalókat? (Náhum 3.1 és 3.7). De Isten jó útra akarja téríteni őket, és elküldi oda Jónást: Kelj fel, menj Ninivébe, a nagy városba, és kiálts ellene, mert gonoszságuk felhatolt elémbe! (Jónás 1.2). Jónás viszontagságos körülmények között oda is ér, és a város meg is akar javulni, de mégsem kerülheti el végzetét: Ímé, a víg város, a bátorságban lakozó, a mely ezt mondja vala szívében: Én vagyok, és nincs kívülem más! milyen pusztasággá lőn, vadak tanyájává, a ki átmegy rajta, mind süvöltöz és csapkodja kezét (Sofóniás 2.15).

Tönkölyt, kétsoros árpát termesztettek, valamint borsót, lencsét; fő háziállatuk a kecske volt, de tartottak félig vad juhot, sertést, gazellát, szarvasmarhát is. A gazdálkodás családi keretek között folyt. Változatos kőszerszámaik obszidián anyaga, valamint a kagylókból készült ékszerek nagytávolságú kereskedelemre, az örmény hegyvidékkel és Perzsa-öböl partvidékével való kapcsolatokra utalnak.

A 6. évezred elején Mezopotámiában megjelenik a kerámia, az első edények még kezdetlegesek voltak; a fonott tartók formáit utánozták, később változatos formájú és festett díszítésű edénytípusok is jellemzővé válnak. A 5–4. évezred fordulóján már ipari méretűvé válik az edénytermelés, ismerik a rézöntést, a folyami szállításra kis vitorlás csónakokat használnak, megindul az égetett téglás építkezés. Nagy valószínűséggel ekkor már használták az ekét. Munkavégző háziállatként szamarat alkalmaztak.

A városállamok kora

Mezopotámia ókori történelmében ötvennél is több olyan város szerepel, amelynek neve és esetleg romjai is ismertté váltak. Ezek általában több ezer évig lakott települések voltak, de közülük csak mintegy tucat tett szert nagyobb jelentőségre, igaz, ez attól is függ, hogy a régészeknek eddig melyiket sikerült megtalálniuk.

Az első városállamok a korábban már meglevő falusi településekből a 4–5. évezred fordulóján jöttek létre, kialakulásukat valószínűleg az is elősegítette, hogy a falusi lakosság tömörüléssel, városokba költözéssel keresett védelmet a korra jellemző gyakori háborúskodással szemben, amelyek sok esetben az öntözővízhez való hozzáférés miatt törtek ki.

Dél-Mezopotámia talán legrégibb települése Uruk, nem sokkal az alföld betelepítése után az 5. évezred végén, még a pre-sumer időkben jött létre, és egészen az i. e. 3. századig, tehát mintegy ötezer éven át lakott település volt! A presumerok által létrehozott Uruk fokozatosan sumerizálódott. A sumérek néhány hullámban, fokozatosan érkezhettek Mezopotámia területére. Eredetükről azt feltételezik, hogy a Perzsa-öböl felől tengeri úton érkeztek, mert a jellegzetes sumér kultúra dél-északi irányban terjedt el.

Hamarosan a hasonló fejlettségű tájegységek önálló politikai egységekbe, városállamokba tömörülnek, amelyek mindegyike egy-egy csatornát vagy csatornaszakaszt tart fenn. Uruk a 4. évezred második felében mind kiterjedését és lélekszámát, mind munkamegosztási szintjét illetően már városnak tekintendő. A 4. évezred közepe táján az első templom is megjelenik, hatalmas mérete (75×29 m) a termékenységi kultusz nagy jelentőségét és a földművelést irányító réteg (a későbbi papság) vezető szerepét mutatja.

Minden város létérdeke, hogy minél nagyobb csatornaszakasz fölött rendelkezzék. E kor politikai története nem egyéb, mint a különböző városállamok

küzdelme az egyeduralomért, idegen területek meghódításáért. Ebbe illik bele Kis és Uruk küzdelme, amelyet két rövid eposz, a *Gilgames és Agga* nevű és a *Gilgames*-eposz[2] örökíti meg.

A *Gilgames* és Agga által elbeszélt történet szerint Urukban éhínség pusztított, amelyből Kis királya, Agga segítette ki a várost. Ennek fejében a város kormányzását a vének Aggára akarták bízni, amit azonban a Gilgames vezette harcosok nem akartak tudomásul venni. Kis királya, Agga kutak építésére szólította fel Gilgamest. Gilgames, mivel Uruk öntözőrendszere már készen volt, megtagadta az engedelmességet, mire Agga ostromolni kezdte Urukot. Gilgames győzedelmeskedik, de mivel korábban Agga segítette őt, békével visszaküldi Kisbe. Ezután azonban megerősíti a várost, tíz kilométer hosszú fallal veszi körül, amelyen kilencszáz félkör alakú bástya helyezkedett el. A falak építése azonban, amely nyilván hatalmas emberi erőfeszítéseket kívánt, nem mindenki tetszését nyerte el, amit a Gilgames eposzban meg is örökítettek:

Gilgames a győzelmes hős Uruk körül falakat emelt;
ércerős talpazatra hegymagas templomot is,
Anu fenséges házát.
Árnyékában hosszú magtárak húzódnak,
s ragyogó kövekből épült palotája.
Falain nyüzsgő hadinépe kémlel
idegen - s inneni veszélyre!"[3]

A hatalmas építkezésekhez Gilgames Uruk városának apraját-nagyját felsorakoztatta:

Néki – a fáradhatatlannak – görnyed az aggastyán;
néki – az álmatlannak – cipekedik a fiatal;
néki – a bölcsnek – szolgál a hatalmas!
Nem mehet szerető szeretőhöz,
sem harcos férjéhez az asszony –,
panaszuk az egekbe nyilall.

A nagy ingyenes közmunkákért tehát már az ókorban sem lelkesedtek nagyon, végül Uruk lakosai végső elkeseredettségükben az istenekhez fohászkodtak, hogy szabadítsa meg őket Gilgamestől. A kérés meghallgatásra is talált:

2 Asszurbanipálnak (Assur-bán-apli, i. e. 669–629), Asszíria királyának ninivei „könyvtárából" maradtak ránk azok az agyagtáblákra írt történetek, amelyek bevezetnek bennünket az ókori Mezopotámia világába. I. e. 612-ben a médek és a babiloniak romba döntötték történelmünk első ismert könyvtárát, azonban a XIX. sz. második felében ásatások során felszínre került néhány darabja. Ezen leletek közt került napvilágra 12 ékírásos agyagtábla is, amelyből épen és teljes egészében megismerhetjük a Gilgames-eposz által elbeszélt történetet.

3 Forrás: *Gilgames*. Fordította és a kísérő tanulmányt írta Zászlós Levente. Budapest, 2004, Tertia kiadó.

Hallván panaszukat Anu, az ég ura,
szólította Arurut, a nagy, formákhoz értőt:
– Aruru! Te teremtéd az embereket és a vadakat
együtt Mardukkal, a hőssel.

Alkoss ellenfelet Gilgamesnek,
aki erős, mint ő – s nem a puszták állata,
vetélkedjen vele kemény viadalban
s legyen végre béke Uruk városában!

Aruru, azután valóban megteremtette Gilgames ellenfelét, az állati természetű Enkidut, akit Istár, a szerelem istennője – a maga eszközeivel – civilizált. Enkidu megküzdött Gilgamessel, de egyik sem tudta legyőzni a másikat, és végül – Istár nagy bosszúságára – barátok lettek.

Gilgames az i. e. 28. század táján a várost jól erődített és jelentős erőforrások fölött rendelkező központtá tette. Később, a 27. század során mind Uruk, mind Kis elveszti jelentőségét, és kedvező fekvése folytán Ur város tett szert nagy befolyásra. A Perzsa-öböl legkedvezőbb kikötője volt az övé, így a tengeri úton érkező nyersanyag – drága- és féldrágakövek, kagyló, nemesfém, kő – kereskedelmét hosszú időre magához tudta ragadni. A városnak az I. dinasztia idején, a 27–26. században, néhány tízezer főnyi volt a lakossága.

Egy évszázaddal később, a 25. században a városállamok közül Lagas emelkedik ki. Királya, Eannatum legyőzi a környező városállamokat, először Ummát, majd Urt, Urukot és Kist. A városállam legnagyobb kiterjedése idején elérte az 1000–2000 km^2-t, lakói a százezer főt.

Mezőgazdaság a városállamok korában

A mezőgazdaság (a növénytermelés és az állattenyésztés) gyors fejlődése a negyedik évezred közepén kezdődik, és elősegíti a munkamegosztás gyors fejlődését is. Kialakultak az egymástól elkülönülő foglalkozások, szakmák, s ennek révén fokozatosan néhány korábbi falutelepülés elérte a városias szervezettség szintjét. A növényi kultúrák közül gyakori a tönköly, búza, árpa és a belőlük készült sör és kenyér. A kertészetben jelentős a datolya és a szőlő. Az állatok közül előfordulnak: szarvasmarha, tehén, borjú, bivaly, sertés, de a legfontosabb haszonállat a juh lehetett. Szamarat munkavégzésre, elsősorban szállításra használnak. Az állattartás istállózó volt, fontos állati termék volt a tej. Szárnyasokat, kacsákat és más madarakat a tojásaikért és a húsukért tartottak. Sertéshúst is ettek, ami élesen eltér a Közel-Kelet jelenlegi gyakorlatától.

Az első városállamok korában az öntözés és csatornázás széleskörűen elterjedt. A föld rendkívüli termékenysége folytán a terméktöbblet páratlanul magas volt. Egy hektár (ha) föld mintegy 25 mázsa (q) árpát termett, ami a mai jó európai termésátlagnak felel meg. A vetőmag-szükséglet ugyanakkor lényegesen

alacsonyabb volt a mai európai átlagnál: mintegy 30 l/ha. Egy hektár föld megművelésének „önköltsége" (vetőmag + az igásállatok takarmánya) mintegy 2 q volt, ehhez járult a munkások bére, átlagban 2–3 q/ha, vagyis a terméktöbblet megközelítette hektáronként a 20 mázsát. Mostani kategóriáink szerint ez megfelel az adózás előtti eredménynek, amit ha a teljes bevételhez hasonlítjuk, megkapjuk az árbevétel-arányos nyereséget (operating profit/sales), ami 20/25=0,8, vagyis 80 százalék, szemben például a mai amerikai magángazdaság hasonló mutatójának 28 százalékos átlagával. Ez az óriási hozam volt Sumer 3. évezredi virágzásának alapja, és ezért lehetett a gabona Mezopotámia fő kiviteli terméke. Az állattartás viszont elsősorban az önellátást szolgálta (igásállatok; tejgazdaság), termékfelesleg főként gyapjúban és kecskeszőrben keletkezett, amit kivitelre dolgoztak fel, a hússzükségletet leginkább hallal elégítették ki.

A bőség azonban fokozatosan csökkent, az öntözés következtében a föld egyre jobban elszikesedett. 2000 táján Lagas területén a termés már csak mintegy 14 q/ha. Vagyis az öntözéses gazdálkodás egy-másfél évezred alatt lényegében tönkretette Mezopotámia legdélibb részeinek talaját. A földművelés súlypontja ekkor fokozatosan északabbra tevődött, és ezzel párhuzamosan a déli városállamok gazdasági-politikai súlya csökken: Sumer lassan elveszíti gazdasági és politikai jelentőségét.

Kézművesség és kereskedelem

A városállamok korában az egyes foglalkozások már elkülönültek egymástól. Önálló szervezeteik és elöljáróik vannak némileg hasonlóan a középkori céhekhez. A belső elosztásban a kereskedelem ekkor még nem töltött be érdemleges szerepet. A létfontosságú cikkeket ugyanis a naturálgazdálkodás formái között használták fel, illetőleg a naturálgazdálkodás viszonyait városi vagy állami méretekre nagyítva, megőrző raktári-kiutalásos rendszerben osztották el.

A külkereskedelem ebben a korban lényegében az uralkodó, illetve a városállam vezetésének a kezében volt. Ur városa például már nemcsak gabonát exportált, hanem a sumer kézművesség termékeit is. A gyapjúfeldolgozás, amelynek nyersanyaga helyi termék volt, nagy jelentőségre tett szert, a kivitel egyik fontos cikkévé vált. Ur azonban – Mezopotámia történetében először – import nyersanyag (fémek, kő) export célokra való feldolgozását is megszervezte.

A nyersanyagokban szegény mezopotámiai társadalmak, hogy a szükséges építőanyagokat, a hadászatban is felhasznált fémeket, textil alapanyagokat és a hatalmi hierarchia szimbólumaiként szolgáló termékek előállításához szükséges anyagokat (például drágaköveket) megszerezzék, széles körű kereskedelmet alakítottak ki a környezetükkel. A kereskedelem egy része az iráni fennsíkon keresztül, a terület szórványos településeire mint karaván szállóhelyekre támaszkodva bonyolódott. A kereskedelem másik része a tengereken, part menti hajózás formájában zajlott. Keletről nyersanyagokat hoztak be (építőanyagokat, fémeket) és cserébe gabonát, valamint feldolgozott termékeket (például textilt)

exportáltak. A keleti irányú tengeri kereskedelem az első sumér dinasztia idején (28–26. század) fejlődhetett ki, és a part mentén az Indus völgyéig terjedt.

A tengeri kereskedelmi út mentén feküdt Maggan (a mai Omán), ahonnan rezet és dioritot szállítottak Sumérba. Egy következő állomás volt Dilmun, ami a mai Bahrain és Kuwait területén helyezkedett el. Dilmunnak nem voltak nyersanyagai, ezért minden bizonnyal mint közvetítő kereskedők vettek részt az Indus völgye és Sumér közötti kereskedelemben.

Feltehetően Sumérnak Egyiptommal is voltak kapcsolatai, akár tengeri úton a Vörös-tengeren keresztül, akár szárazföldön, Levantén (a mai Szíria, Libanon, Izrael, Palesztina és Jordánia területének felel meg) keresztül.

Fizetőeszközök

Kezdetben a gabona volt Dél-Mezopotámiában az általános értékmérő (az elemi súly- és pénzegység neve egyaránt „gabonaszem", sumérul se'um), a 3. évezred közepére azonban ezt a funkciót egyre inkább az ezüst vette át, amely ily módon a pénz szerepét töltötte be. Az ezüstöt meghatározott súlyú karikák formájában használták pénzként, de használatuk főleg a gazdagok nagyobb vásárlásaira korlátozódott. Pénzérméket csak jóval később, a harmadik évezred végén kezdtek el használni. A gabona mint fizető eszköz azonban továbbra is használatban maradt, a pénzgazdálkodásra való áttérés fokozatosan, szinte észrevétlenül történt.

Tulajdonviszonyok és társadalmi szerkezet

A termőföldek Dél-Mezopotámiában egy-egy nagycsalád vagy pedig területi alapon szervezett közösség – földközösségek – tulajdonában voltak, a kollektív földtulajdon művelése azonban családi egységekben folyt.

Ezt a helyzetet a csatornázó öntözés változtatta meg. Az öntözőrendszer kiépítése és karbantartása, valamint az öntözéssel lehetővé vált belterjes gazdálkodás rendkívül munkaigényes volt, ezért a nagyobb gazdaságok egyre növekvő számban alkalmaztak bérmunkásokat, és lassan templomgazdaságokká alakultak át, ahol a tulajdonos elvben egy istenség volt, a gyakorlatban azonban a szükséges tudással és termelési tapasztalatokkal rendelkező papság, mely a munkálatokat szervezte.

A templomgazdaság földjeit háromféle módon hasznosították. A földek mintegy harmadának művelése majorszerűen folyt. Ennek keretében állattenyésztéssel és a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozásával (bőr-, gyapjú-, söripar stb.) is foglalkoztak. Az itt dolgozó munkásokat a központi raktárakból természetben, fejadagok formájában fizették.

A másik megmunkálási mód az egyénileg, néhány hektáros földeken végzett munka volt. Ilyen kis parcellát megművelésre és teljes haszonélvezetre a templomgazdaság minden dolgozója kaphatott, némiképp hasonlóan a valamikori

hazai háztáji gazdaságokhoz. E művelési mód szintén a földek mintegy harmadára terjedhetett ki.

Végül a templomgazdaságtól bárki kaphatott kisebb parcellát az átlagtermés mintegy hetedét kitevő bérleti díj fejében. E művelési mód is körülbelül harmada lehetett a templomgazdasághoz tartozó földeken.

A templomgazdaság alkalmazottai a város lakosságának 30–50 százalékát tették ki. Ezek az alkalmazottak egyidejűleg voltak bérmunkások és kistermelők. A személyileg általában szabad templomgazdasági dolgozók között specializálódott állandó réteget a kézművesek (ács, kőfaragó, kovács, ötvös, pék, mészáros, takács, borbély stb.) alkották, a többi munkanemre (például mezőgazdasági idénymunkák, csatornakarbantartás) szükség szerint rendeltek ki munkacsapatokat. A rabszolgák nem játszottak fontos szerepet a templomgazdaságokban, számuk a személyzet létszámának 10–15 százaléka lehetett, túlnyomó többségük mint hadifogoly külföldről származott, és általában nem a termelés legfontosabb ágaiban foglalkoztatták őket.

A közvetlenül a királyhoz tartozó földek a művelhető földterület egytizedét tehették ki, megművelésük nagyjából ugyanúgy folyt, mint a templomgazdaságé.

Urukagina reformjai a 24. század elején

Dél-Mezopotámiában az egységes piac megteremtésével a termelés gyorsan bővült, ami egyben az egyes városállamokon belül a királyi hatalom nagymérvű megerősödését és vagyoni koncentrációt eredményeztek. A természetbeni adók egy részét pénzbeni adó váltotta fel, ami lehetővé tette a nagyobb vagyonfelhalmozást, de egyben a lakosság elszegényedését is maga után vonta. Ezen akart változtatni a 24. század elején egy államreformmal Urkagina, Lagas uralkodója.

Reformintézkedéseit tartalmazó felirata az intézkedések céljaként hatásosan az özvegyek és árvák védelmét jelöli meg: „Lagas fiát megtisztította az élet adójától (uzsora), a gur-gubtól (áruhalmozás), a gabonaínségtől, a tolvajlástól, a gyilkolástól, a házak kirablásától; szabadságukat elrendelte. Hogy az özvegyet és árvát az „erős" (hatalmas) ember ne bántalmazza."[4]

A felirat első része a régi helyzetet jellemzi. E helyzet leglényegesebb vonása az, hogy az előző uralkodók a szükséges anyagi erőforrásokat egyenes adók és – részben – birtok-kisajátítás útján akarták biztosítani. A templomgazdaság alkalmazásában álló bérmunkás-kistermelőktől pénzbeni adót követelt a király, ugyanakkor a gabona mellett a kézműves termékek beszolgáltatását is megkívánta.

4 Forrás: *Ókori keleti történeti chrestomathia*. III. Az ókori Mezopotámia. A) A legrégibb sumér államok, 8. Uruinimgina reformjai. Szerkesztette dr. Harmatta János. Budapest, 1993, Nemzeti tankönyvkiadó, 93.

Urukagina mindezt megszüntette: eltávolította a királyi biztosokat, visszaadta a templomgazdaság korábban kisajátított földjeit, megszüntette a pénzbeni adót, leszállította az adó- és illetéktételeket (azokat is, melyeket, mint pl. a temetési illetéket, amit a papságnak fizettek), megvédte a kistermelők földtulajdonhoz, földhasználathoz való jogát, eltörölte a fennálló adósságokat, rendezte több bérmunkás-kategória bérét. Hogy reformjai mennyire voltak tartósak, az kétséges, mert uralkodásának hetedik évében egy szomszédos városállam, Umma királya elfoglalta Lagast, egy királyságba egyesítve az összes sumérek lakta területet.

A család

A városállamok korából csak az uralkodói családokra vonatkozóan vannak ismereteink. A nők elsősorban a háztartásban, gyermeknevelésben vettek részt, de lehettek akár papnők is, a törvény előtt önálló (jogképes) személyként léphettek fel, termőföldet vehettek és adhattak el. A gyermeknevelés mellett egy fontos női foglalkozás volt a fonás és szövés. Mivel az ismert uralkodó családok felnőtt gyerekeinek száma 2–3 között változott, a nők életük során 5–6 gyermeket szülhettek, mert a többiek a fertőző betegségek miatt nem érték meg a felnőtt kort. A családokat kiegészítették a ház körüli munkákat végző rabszolgák, akik gyakorlatilag családtagnak számítottak, és ha már egy háztartásba bekerültek, nem voltak adás-vétel tárgyai. A közemberek családi viszonyairól elsősorban Hammurapi törvénykönyvei alapján vannak ismereteink az óbabiloni korból.

A családot illetően meg kell említeni a *naditusz* intézményét. A leszármazott fiúörökösök általában egyenlő arányban örököltek, egy külön többlet-résszel az elsőszülött fiú javára. De a leánygyermekek is örökölhettek. Hogy azonban a gazdag családok vagyona ne aprózódjon el, a leánygyermekek közül néhányat az Isten szolgálatára szántak, vagyis papnők lettek belőlük, és nem szültek gyermekeket, őket naditumnak nevezték, ami talán parlagot, ugart jelentett. Ezek a nők a keresztény női szerzetesrendekhez hasonlóan elkülönülten, kolostorokban éltek, és kezelték az örökségüket, amelyet azután általában olyan családokra hagyományoztak, amelyek szintén papi pályára szánták leánygyermeküket, vagyis a földeket végül is a naditumok összessége a naditusz örökölte. Az ősi Mezopotámiában a naditusznak igen komoly gazdasági és talán politikai befolyása is volt. A különböző kölcsönök legfontosabb forrása a naditusz volt, és rendszeresen nyertek a bíróságokon, amikor a naditumok fivérei vissza akarták perelni a leánytestvérük által a nadituszba vitt földeket.

Az állam szerepe

A városállamok társadalmának gazdasági szükségleteit nagyrészt önellátó módon, az egyes családok maguk elégítették ki, ugyanakkor az államnak fontos szerepe volt a csatornák működtetésének szervezésében (például a csatorna-

tisztítás), és törődtek a szociális jóléttel is, mint ahogy azt Urukagina reformjai is mutatják.

A korszakot afféle primitív demokrácia jellemezte. A király vagy uralkodó terveit, például a háború indításának tervét a népgyűléssel kellett megvitassa, és az említett esetben a népgyűlés joga volt dönteni a háborúról.

Tudomány és technika az ősi Mezopotámiában

Mezopotámiát az öntözéses gazdálkodás kifejlesztése emelte ki a késő neolitikumból. Bár Mezopotámia vízellátása, különösen a folyók alsó folyásánál bőséges volt, a folyókat jellemző igen nagy hozamingadozás próbára tette a mezopotámiai mérnökök tudását. Nagyméretű duzzasztógátakat és terelő gátakat kellett építeniük, hogy a lapos területen távoli vidékekre is el tudják juttatni a vizet. A folyók jelentős hordaléka miatt a csatornák tisztítása létfontosságú volt, és a terményhozam s ezzel a lakosság jóléte attól is erősen függött, van-e olyan erős központi kormányzat, amely a csatornák tisztántartását meg tudja szervezni.

A földművelés területén a kezdeti ásóbotos művelést már az i. e. 3000-es évek elején felváltja az eke. A korai ekék fából készültek, később az ekékhez már rézalkatrészeket használtak, amelyek jobban feltörték a kemény talajt. Még később az ekéket már ökrök húzták. Az ekére magszóró szerkezetet szereltek, vagyis feltalálták a vetőgépet is. A mezőgazdasági termelők segítése érdekében kézikönyveket írtak, amelyek a földművelők számára megmondták, hogy hogyan és mikor termesszenek növényeket.[5] Ez utóbbi elősegítésére a hold járására alapozott naptáruk is volt.

A gabonatermést sarlókkal takarították be, amelyeknek éle kezdetben kovakő volt, amit később felváltottak a bronzból készült sarlók. A learatott növényeket nádból készült kosarakban szállították haza a mezőről. A mag leválasztása a növényről, vagyis a cséplés – Hammurapi törvénykönyvéből kikövetkeztethetően – állatokkal (szarvasmarha, szamár) történt. A gabona megőrlésére mozsarat használtak, vagy két kő között őrölték meg a magokat. Ezen eszközök használata máig fennmaradt.

Mezopotámia a korábbi, neolitikus, finoman megmunkált kőeszközöket használó korból fokozatosan tért át a réz használatára. A rézkor az Ubaid-kultúra idejével azonosítható, és akkor volt vége, s kezdődött a bronzkor, amikor megjelennek az első városállamok. A bronzkor megközelítőleg i. e. 4000-től i. e. 1200-ig tartott, ebben a periódusban a fegyverektől a mezőgazdasági szerszámokig,

5 A Földműves kézikönyvét 1949-ben találták meg a nippuri (Irak) ásatások során. Az i. e. 1700–1500 körül készült kézikönyv egy 8×11 centiméteres agyagtábla, amely 111 sorban mondja el, hogy a földművesnek mit kell tennie a föld vetés előtti megöntözésétől egészen a cséplést és a gabona (árpa) elraktározását követő egész napi hálaadásig. Olyan részletekre is kitér, hogy például az árpát kétujjnyi (3-4 cm) mélységre kell vetni.

a hajtűig minden bronzból készült (2/3 rész réz, 1/3 rész ón). A bronz kések élesebbek voltak, mint a réz kések. A hadseregek bronz fegyvereket használtak.

A mezopotámiai háborúk egyik fontos harci eszköze az íj és a nyíl, amely a pattintott kőkorszak végén jelent meg mint a vadászat nagy hatékonyságú fegyvere, és mintegy négyezer évig, a puskapor feltalálásáig használták a hadászatban.

Az első kifejezetten harci szekerek a mezopotámiai sumer államokban jelentek meg legkésőbb az i. e. 3. évezred elején, első ábrázolásuk i. e. 2600 körül keletkezett, és Lagas és Umma háborúját megörökítő keselyűsztélén látható. A korábbi tömör kerekű konstrukciókat felváltotta a könnyű, küllős kerékkel épített, kétkerekű változat, amelyet két ló vontatott, és a sumér szekereknél sokkal mozgékonyabb volt.

A sumérek a hatvanas számrendszert használták, ami valószínűleg az ujjperecek (hüvelykujj nélkül) számlálásából származik (egy kézen, hüvelykujj nélkül 12, szorozva a másik kéz öt ujjával az 60). A 60-as számrendszernek számos előnye volt, többek között az, hogy a 60 számos természetes számmal osztható (1, 2, 3, 4, 5, 12, 20, 30, 60), amelynek segítségével megfelelő pontossággal közelítették meg még az irracionális törtszámokat is (például a négyzetgyököt). A szorzást visszavezették az $(a+b)^2$ formula kibontására, amelyben szerepel az $a \times b$ szorzat, így négyzetre emelésekkel és kettővel való osztással ki tudták számítani a szorzat értéket. Az osztást egy szám és egy reciprok érték szorzására bontották fel, ahol a reciprok értéket táblázatban kiszámolták ($a/b=a\times1/b$). Ötezer év elteltével a szorzást logaritmusok segítségével hasonlóképpen számoltuk, csak az utóbbi negyven évben, a komputer-korszak beköszöntével tűnt el a logarléc és a logaritmus tábla.

Ki tudták számítani a kör kerületét, ahol a π értéke kezdetben 3 volt, de tudták, hogy az csak egy közelítés, és az i. e. 19. században már 25/8-at azaz 3,125-öt adnak meg a π értékére, ami csak fél százalékkal tér el a pontos értéktől. Ki tudták számítani a hasáb és a henger felületét, egyedül a gúlánál és a kúpnál tévedtek (az alap×magasságot 2-vel osztották 3 helyett).

A hatvanas számrendszer hasznosnak bizonyult a nappal és az éjszaka 12-12 órára való felosztásakor, mert ennek törtrészeivel pontosan meghatározhatták az egyes napszakokat. A nap kezdetét napnyugtától számították, és i. e. 1700-tól 24 egyenlő órára osztották. Egy órában pedig hatvan perc van, egy percben hatvan másodperc, nagyjából annyi, amennyit egy felnőtt ember szíve ver.

A sumérek figyelték meg először a Nap látszólagos mozgását a Föld körül. A tájékozódás megkönnyítése végett a nappályát (ekliptikát) 12 részre osztották, és az egyes részeknek nevet is adtak. A felosztás alapját az ekliptika mentén fénylő csillagok adták. Így születtek meg az állatövi csillagképek, amelyeket a modern csillagászat is átvett.

Hét olyan égitestet ismertek, amelyek elmozdultak a csillagokhoz képest. Különlegességüket fokozta nagy fényességük is. Csodálatuk jeleként az istenek

neveit adományozták nekik, amit azután a görögök és a rómaiak is átvettek, ma az utóbbiak elnevezésével ismerjük őket: Nap (Helios), Hold (Luna), Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter, Szaturnusz.

Mindennap más-más istennek áldoztak hétszintes templomaikban, a *zikkuratok*ban. Ezen felül minden istennek felajánlottak egy-egy napot az életükből. Amikor már minden istennek eleget tettek, újrakezdték az egészet. Innen ered a mai naptárunkban is meglevő hétnapos beosztás. A papok valószínűleg tudták, hogy a Föld gömb alakú. Az ókori babiloni naptárban az év 12 holdhónapból állt. Mivel egy holdhónap 29,53 nap, a 12 hónap csak 354 napból állt, ezért háromévenként egy plusz hónapot iktattak be, hogy szinkronban legyenek a Föld Nap körüli 365,25 napos keringési idejével.

Birodalmak kora

Az Akkád Birodalom

A 24. századra a városállamok fejlődése már olyan szintet ért el, ami lehetővé, de egyben szükségszerűvé is tette a nagyobb gazdasági és politikai egységek kialakulását, ami felerősítette a birodalomalkotási kísérleteket. E korszakban előbb Agadé, majd az Ur központtal jön létre a sumérok birodalma.

Az Akkád Birodalom létrehozása egy tehetséges katonai vezető, Sarrukin (Sargon) nevéhez fűződik. A közrendű rétegekből származó Sarukkin Kis királya mellett magas tisztséget szerzett (főpohárnoka lett), majd Kisnek egy másik városállammal szembeni katonai veresége után kezébe ragadta a hatalmat, és i. e. 2350 körül Agadé székhellyel önálló államot alapított. Agadé adja a nevét a történelemben elsőként megjelenő birodalomnak, az akkád név ugyanis agadait, Agadából származót jelent. Sarrukin hosszú, 56 éves uralkodása elején sorra meghódítja Közép- és Dél-Mezopotámia sumér városait. Lerombolja a városok falát, a korábbi uralkodók helyére kinevezett hivatalnokokat állít. A hódítások nyomán egységes piac és széles körű nemzetközi kereskedelem bontakozik ki. Sarrukin dinasztiát alapít, amely másfél évszázadon keresztül irányítja a birodalmat. Az Akkád Birodalom legnagyobb kiterjedésében (2250 körül) az egész Mezopotámiát magában foglalta, és a Perzsa-öböltől a Földközitengerig terjedt. 2200 táján azonban a Zagros hegység északi vidékének nomád állattenyésztő lakosságát adó qutu törzsek, a nyugatról, Kánaánból beáramló amurru törzsek és a birodalomtól délkeletre eső Elam állam támadásainak hatására az Akkád Birodalom összeomlik, Agade királyai a teljes jelentéktelenségbe süllyednek.

Az agadei korban a földmagántulajdon általánossá válik, ebben az játszott döntő szerepet, hogy a meghódított városok templomgazdaságait gyakorlatilag királyi birtokként kezelték, és abból javadalmazták a birodalom támaszaként szolgáló katonai-adminisztratív vezetőréteget, amely a kapott birtokot gyakor-

latilag már magántulajdonként használta. Ennek hatására a testületi vagy kollektív földtulajdon fokozatosan felbomlott.

A kereskedelem ebben a korban a megelőző korok külkereskedelmétől abban különbözött, hogy az Agadéi király „követei", vagyis a kereskedők és – katonák sokkal távolabbi területeket és sokkal rendszeresebben kerestek fel; új útvonalakat tártak fel, új kapcsolatokat teremtettek. E téren a birodalom megvalósította mindazt, amit egy nagy, egységes piac lehetővé tett. Minden későbbi mezopotámiai uralkodó Sarrukin és az ő terjeszkedő politikáját követő unokája, Naram-Szin nyomait követte.

A birodalom kereskedelmi kapcsolatai kiterjedtek Szíriáig, sőt a „cédruserdőbe" és az „ezüsthegyre", vagyis az Amanus és a Taurus hegységek vidékére. A birodalom kereskedői Ciprus szigetéről rezet, Anatólia bányáiból pedig a bronz készítéséhez szükséges ónt hoztak be a birodalomba. Ur kikötőjén át nyugat-indiai, dél-arábiai, egyiptomi áruk özönlöttek vízi úton Mezopotámiába.

Mezopotámia vonatkozásában azonban nem ez volt a döntő, hanem az itt termelt fogyasztási cikkek – gabona, gyapjúkészítmények, hal, sör stb. – és használati tárgyak–edények cseréje fontos termelőeszközökre, mindenekelőtt igásállatokra és fémekre való cseréje.

A birodalom lakói, minden bizonnyal jól éltek, erről tanúskodik egy nippuri kortárs véleménye:

„Midőn Enlil haragja Kist mint az égi bika megölte; midőn Uruk város házait mint hatalmas bika a porba tiporta, midőn akkor Enlil Sarrukínra, Agadé királyára ruházta fenn és alant az uralmat és a királyságot: akkor Agadét a szent Innin 'asszonyházává' építette, az Ulmas-templomban trónját felállította.

Hogy 'fiai' házukat újjáépítsék, hogy a 'kicsik' az asszonyházat építsék, hogy a kincstárba kincseket vigyenek, hogy a város nyugodt település legyen, hogy az emberek bőséges ételt egyenek benne, hogy az emberek bőséges italt igyanak benne, hogy az udvar örvendezzen az ünneplő embereken, hogy a lakosság az ünnepségeken elégedett legyen, hogy a lakosság elegendő lakomát kapjon, hogy a város egén az idegenek mint madarak húzzanak át, hogy Marhasi megművelt területté váljék, hogy óriás elefántok, majmok, távoli országok állatai nyüzsögjenek a piacokon, láncos kutyákkal, kutyakölykökkel, lovakkal, gyapjas juhokkal együtt – ez nem hagyta aludni a szent Innint.

Akkor Agadében arannyal töltötték meg az aranyházat, ezüsttel töltötték meg az ezüstházat, a raktárba lazúrkő tömböket szállítottak. Az Ulmas-szentélyből (Innin) elterjesztett minden szépet, az öreg asszonyoknak bölcs tanácsot adott, az ősz embereknek okos szót mondott, az ifjaknak harci erőt adott, a gyermekeknek 'a szív örömét' adta. Kis lakói, baljukban csörgővel, táncra keltek, a város belseje dobszóval teli, kívül a városon fuvola és trombita harsog. A rakparton, ahol a hajók kikötnek, tarka sokadalom. Békében nyugszik minden ország, lakói boldog napokat látnak.

A hajók maguktól hoztak Sumerbe minden dolgot: a hegyvidék amoritái, akik a gabonát nem ismerik, gyönyörű marhákkal jöttek, gyönyörű kecskékkel: Meluhha a fekete ország lakói minden ország termékét idehozták."[6]

Agadé külkereskedelme indította el Mezopotámiában az önálló kereskedőosztály kialakulását. A kereskedők eleinte állami alkalmazottak voltak, azonban vagyonuk – mely a haszonrészből keletkezett – tulajdonná, áru-, ill. pénztőkévé változott, s ennek révén egyrészt beépültek a földtulajdonos rétegekbe, másrészt a külkereskedelemben az állami vállalkozás mellett – majd koronként annak helyén – a magánvállalkozásnak juttatott egyre nagyobb szerepet.

A III. uri dinasztia

Az Akkád Birodalom összeomlását követő harcokban végül az i. e. 2020-as években egy Ur városába kinevezett helytartó, Ur-Nammu szerzi meg a főhatalmat és megalapítja a III. uri dinasztiát. A kort Újsumér Birodalomnak is nevezik, mert több évszázados idegen (akkád és quti) uralkodók után újból egy sumér uralkodó egyesíti egész Mezopotámiát. A dinasztia utolsó, ötödik királya egy évszázad múlva, 2012 körül tűnt el a politikai szintérről, hogy a birodalomépítés feladatát, némi kitérő után, átadja a babiloniaknak.

Ur-Nammu, majd fia és utódja, Sulgi helyreállították Közép- és Dél-Mezopotámia csatornáit, s ezzel rövid időre feltartóztatták a déli földek szikesedését.[7] Pompásan újjáépítették Sumer városait, s különösen a fővárost, Urt, ahol Ur-Nammu ziqquratja („magas templom") másfél évezreden át a templomépítés mintája lesz. Több városban vízgyűjtő tavakat építettek, hogy a csatornák vízszintjét könnyebben szabályozhassák.

Virágzott a kereskedelem. Észak-nyugaton Mari város – a Szíria felé irányuló kereskedelem gócpontja – és a Habur völgye; északon a későbbi Asszíria központja, keleten a Diyala völgye és Elam egyes részei alkották a III. uri dinasztia befolyásának határát. Tengeri úton India és Dél-Arábia kincsei áradtak Urba: réz, arany, diorit, elefántcsont, lazurkő, fűszerek, kenetek, datolya, gyöngy, féldrágakövek és hasonlók. Ur-Nammunak és utódjának (Sulgi), a dinasztia legjelentősebb királyának sikerült lényegében egész Mezopotámia meghódítása.

A III. uri dinasztia adminisztrációja az országot kerületekre osztotta, ezek gazdasági, közigazgatási és katonai egységek voltak; felállításuk az egység

6 Forrás: *Ókori keleti történeti chrestomathia*. III. Az ókori Mezopotámia. B) Az Agadei dinasztia. 8. Agadé virágkora. Szerkesztette: dr. Harmatta János. Budapest, 1993, Nemzeti tankönyvkiadó, 103–104.

7 A szikesedés lassításához vagy bizonyos fokú visszafordításához arra volt szükség, hogy az öntözés bő vízzel történjen és a vízelvezetés is gyors legyen, hogy a vízben oldott só ne tudjon leülepedni, ehhez viszont az öntözőrendszer megfelelő kiépítésére és karbantartására volt szükség, amit szükségképpen csak erős központi hatalom mellett lehetett biztosítani.

megteremtését voltak hivatottak elősegíteni. A kerületek, és a kisebb területi egységek élén kinevezett tisztviselők álltak, akik az ensi címet viselték.

A katonai-adminisztratív apparátus nagymértékben felduzzadt, ez volt a királyi hatalom fő támasza, mondhatni az új uralkodó réteg. A korábbi tulajdonegységeket (templomgazdaság, esetleg magánbirtok) most formálisan is az államigazgatás szervei alá rendelték, s az államapparátus tagjai irányították egyben a gazdasági életet is – illetőleg a gazdasági élet irányítói az államapparátus tagjaivá váltak.

Ur-Nammu, uralkodása elején, egy törvénykönyvet bocsátott ki, amelyben a király szociális programját hirdetik, szabályozzák a szökött rabszolga visszaszolgáltatásának kérdését, valamint néhány család- és büntetőjogi kérdést. Ur-Nammu az egész országra érvényes egységes mértékrendszert vezetett be és tett kötelezővé. A pénzforgalmat az ezüst-arany bimetallizmus alapján állandó arány megállapításával szabályozta.

A 21. században jelentékenyen megnövekszik a rabszolgák száma, részben hadifoglyokból, részben pedig az eladósodott szabadok időleges jogfosztottsággal járó szolgálati kötelezettsége révén.

A legalacsonyabb helyzetű szabadok és a rabszolgák helyzete gazdaságilag alig különbözött, hiszen mindkét kategória javadalmazása-ellátása a létminimum szintjén mozgott (naponta 1 kg árpa; olaj és datolya; évente 2 kg gyapjú). Bizonyos személyi jog tekintetében azonban voltak különbségek (például a családfői jogok, az örökösödési jog nem illette meg őket), és szabad mozgásukat sem engedélyezték. Más jogok azonban a rabszolgákra is kiterjedtek, például ők is indíthattak pert, akár gazdájuk ellen is, például tagadva rabszolga voltukat. A rabszolgák azonban ebben az időszakban sem alkottak egy önálló társadalmi réteget, és nem játszottak lényeges szerepet a gazdasági életben.

A III. uri dinasztia idején a kismagántulajdon megerősödött. A tartós használati jog – még a föld esetében is – előbb-utóbb tulajdonná, majd tulajdonjoggá vált. Kialakul az ingatlan adásvételének jogi formája. Gyakori a rabszolgák adásvétele. Megnő a természetbeni kölcsönök és a bérbeadás szerepe. Kis magánvagyona a szegény szabadoknak és a rabszolgáknak is volt.

A III. uri dinasztia korában alakul ki a mezopotámiai magánjog, és ennek írásbelisége, a szerződések rendszere és az állami adminisztráció, a kettős könyvelés és az irattározás rendszere, amely az egész későbbi történelem során mindmáig fennmaradt.

Az óbabiloni kor (20–17. század)

A III. uri dinasztiának Elam támadása vet véget i. e. 2000 körül. Az ezt követő évszázadokban Mezopotámiában egy sajátos policentrizmus alakul ki, amelyben hol az egyik, hol a másik városállam válik dominánssá, ugyanakkor mindenkor jelen van a térség egységének megteremtésére irányuló törekvés is. A 20–19.

századokban előbb Isin, majd Larsa játszotta a vezető szerepet, más városok e két gazdasági–politikai központ valamelyikétől függtek.

Isin uralkodója, Isbi-Erra, a III. uri dinasztia örökösének tartja magát, és felveszi a „Sumer és Akkád királya" címet, de székhelyváltoztatása önmagában is jelképezi: a mezopotámiai gazdasági élet súlypontja egyre északabbra tevődik át. Isin fénykora a 20. század, ekkor alakulnak ki először az óbabilóni korra jellemző új tulajdonviszonyok: a magántulajdon a mezőgazdaság egészében általánossá válik. A fénykor utolsó királya, Lipit-Istar (i. e. 1934–1924) törvénykönyvet bocsát ki, amelyben az adósság-elengedést mint a lakosságnak a szolgaságból való felszabadítását említi. Szabályozza a lakosság közmunka-kötelezettségét (a családos férfi havi hat, az ifjú havi tíz napon át köteles – például a csatornaépítkezéseken – az államnak dolgozni). A Babilon és Larsa között fekvő és általuk korlátozott Isin ereje azonban fokozatosan meggyengül, és Larsa erősödik meg. Larsa uralkodói a 19. században sorra foglalják el Isintől Mezopotámia déli városait. Hatalmuk a 19. század közepe táján Nippurig terjedt.

A III. uri birodalom felbomlásával a 20. században önállóvá vált Assur városa is, amely hamarosan erős hadsereget épített ki, és legnagyobb uralkodója, I. Samsi-Adad idején, a 18. század első harmadában jelentősen kiterjesztette az ország területét, létrehozván az Asszír Óbirodalmat. Samsi-Adad halála után azonban Assur katonai uralma hamarosan összeomlott, és az ezt követő időszakban Assur és vidéke az Óbabiloni Birodalom vazallusa, majd a hurri néptörzs által létrehozott Mitanni állam alattvalója lett.

A 21–19. században mindenhol megjelenik s vezető szerephez jut a Kánaánból bevándorolt nomadizáló amurru eredetű lakosság, amely rövid időn belül gazdaságilag, nyelvileg és kulturálisan egyaránt asszimilálódik, és a lakosság között többségbe is kerül. Ők adják azután az Óbabiloni Birodalom uralkodó dinasztiáját, amelynek hatodik tagja, Hammurapi (i. e. 1792–1750) sorozatos győzelmek után Babilon uralmát egész Dél-Mezopotámiára kiterjeszti, és felveszi a „Sumér és Akkád királya" címet.

Gazdaság és társadalom az óbabiloni korban

A III. uri dinasztia birodalmának felbomlása a társadalom minden szintjén azt jelentette, hogy az „örökség" gondozója, tehát az, aki birtokon belül volt, most tulajdonossá vált. A templomgazdaságot igazgató pap vagy papi testület a földeket a saját tulajdonának tekintette. A szolgálat fejében kapott birtok vagy a megművelésre átvett telek használójának jogi tulajdonává vált, aki minden korlát nélkül rendelkezhetett vele. A használati jog tényleges birtokjoggá vált. A földterület nagy részét azonban kis kiterjedésű magánbirtokok tették ki, a kor tipikus termelője a saját kis földjén gazdálkodó, szabad ember.

A magántulajdon általánossá válásával megjelent a gazdaságok közötti verseny, ami gyakran a gyengébb kisárutermelők tönkremenetelét eredményezte, és a földtulajdon koncentrációjával járt. A gazdasági életben fontos szerepet

játszott az uzsoratőke mind gabona-, mind pénzkölcsön formájában. A hitelezők magánszemélyek, a templomok, esetleg a „palota", vagyis a királyi gazdaságok voltak. A kamatláb általában 20–33% között mozgott.

Ilyen körülmények között erőteljes jövedelem- és vagyoni koncentráció ment végbe, és a lakosság jelentős része elszegényedett. Ezt állami gazdaságpolitikával, például ár- és bérszabályozással igyekeztek kompenzálni. Rendeletek rögzítették például a legfontosabb mezőgazdasági termékek (gabona, olaj, gyapjú), a legfontosabb iparcikkek (réz, rézáruk, aszfalt) árait, a bérletek (hajó, igásállat) díját, valamint a munkabéreket.

A munkabérek és bérleti díjak városonként változtak. A havi bér összege általában 1 siqlum (8,4 gramm) ezüst körül mozgott, amiből 120 liter gabonát, vagy 0,4 liter olajat, vagy 3 kg gyapjút lehetett vásárolni. A bérek egy hányadát pénzben fizették, ami a piacgazdaság bizonyos fokú meglétének bizonyítéka. A százhúsz liter gabonát kalóriára átszámítva és összehasonlítva egy ember átlagos kalóriaigényével az adódik, hogy egy munkás egyhavi keresetéből 3,5 embert tudott élelmezni, vagyis, figyelembe véve, hogy e mellett még saját parcellája, kertje is lehetett, el tudta tartani a családját.

Az állam gazdaságpolitikájának a kisárutermelő réteget védő igen fontos alkalmi intézkedése volt az adósságelengedés (missarum). Az uralkodók rendszeresen bocsátottak ki missarum-rendeleteket, amelyek eltörölték a fennálló pénz- és gabonakölcsönöket s az ezekből eredő adósságok és kamatok behajtását, és szabadon bocsátották az adósságuk fejében rabszolgaként dolgozó szabadokat.

A kor későbbi koroknak is mintaadó törvénykönyvét Hammurapi hivatalnokai állították össze. E törvénykönyv kiterjedt a büntetőjogra, házasságra, a családi viszonyok szabályozására, rabszolgák helyzetére, a legkülönbözőbb munkák díj- és bérszabályozására, a földbérletre és adásvételre, a kamat szabályozására, a csatornák karbantartására és hasonlókra. Ily módon a törvénykönyvből eléggé átfogó képet alkothatunk az óbabiloni társadalmi viszonyokról. A törvénykönyv sumér és akkád neveket is használ, ami azt valószínűsíti, hogy korábbi törvénytárak és joggyakorlatok összegzése volt. [8]

Ami a büntetőjogot illeti, itt kodifikálták először azt a Bibliából jól ismert elvet, hogy szemet szemért, fogat fogért:

196. § Ha egy awelum[9] „awelum fiának" szemét elpusztította: pusztítsák el az ő szemét.

200. § Ha awelum vele egyenlő rangú awelum fogát ütötte ki: üssék ki az ő fogát.

8 Forrás: *Ókori keleti történeti chrestomathia*. III. Az ókori Mezopotámia. E) Az I. Babiloni dinasztia. 4. Hammurapi törvénykönyve. Szerkesztette dr. Harmatta János. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó, 124–150.

9 Az awelum szó szabad embert jelent, olyant, akinek korlátlan gazdasági vagy polgári cselekvőképessége van.

Az állami tulajdonból való lopás halálbüntetést is vonhatott maga után, nemcsak a tolvaj, de az esetleges orgazda számára is, de a legjobb esetben is harmincszorosan kellett visszatéríteni. A fekete gazdaságnak nem sok teret adtak, ha egy awelum awelumtól tanúk által aláírt szerződés nélkül vásárolt, azt tolvajnak kellett tekinteni, és megölni.

A betörés halálbüntetést vont maga után:

„31. § Ha egy awelum egy házon rést nyitott: a rés előtt öljék őt meg és hantolják el."

A hamis tanúzást szigorúan büntették. Aki hamisan tanúskodott, az a büntetés érte (sok esetben halál), amit a vádlott kapott volna, ha a vád igaznak bizonyul.

A családi kapcsolatokra számos törvény vonatkozott, amelyek szabályozták a házastársi kapcsolatokat, a válást és az örökösödést. A házasság írásban kötetett. Ha nem volt írás, nem volt házasság sem. A feleségnek nem volt tanácsos elhanyagolni a háztartást és különösen nem házasságot törni, mert az halálbüntetést vont maga után, kivéve, ha a férj megbocsátott, mert akkor a „király is életben fogja hagyni szolgáját". A vérfertőzést a törvények halállal büntették. A férj elbocsáthatta a feleségét, és ha egyébként az asszony nem hanyagolta el a teendőit, akkor visszakaphatta a hozományát. Az asszony is elválhatott, az említett feltételekkel. Ha a férj második asszonyt hozott a házhoz, mert az első, mondjuk, megbetegedett, kötelessége volt az első feleséget ellátni:

148. § Ha egy awelum feleséget vévén, ezt la'bum-láz fogta el, s az awelum másik nő vételére határozta el magát: elveheti, de feleségét, akit la'bum-láz fogott el, nem bocsáthatja el; egy részére épített házban lakván, amíg csak él, férje tartsa őt el.

A vagyont a fiúutódok örökölték egyenlő alapon. Ha egy szabad embernek nem volt fia, örökbe fogadhatott egy fiút, akit ha felnevelt, már el nem vehettek tőle, és aki az örököse lehetett:

185. § Ha egy awelum egy kiskorút „saját nevében" (?) „fiúságra vett", és azután felnevelte őt: az ilyen neveltért igényper nem indítható.

A rabszolganőtől származó fiúgyermekeket az apa a fiaivá fogadhatta, és akkor épp úgy megillette őket az örökség, mint a sajátjait:

170. § Ha egy awelum hitvese fiakat szült neki, rabnője is fiakat szült neki, és az apa életében a fiaknak, akiket a rabnő szült neki: „Fiam", mondta, és így a hitves fiaival együvé sorolta őket: miután az apa „végzetére megy", az atyai ház vagyonán a hitves fiai és a rabnő fiai együttesen osztozzanak: a fiörökös, a hitves fia, az osztályrészek közül válasszon, és úgy vegye ki (a magáét).

Ám, ha nem fogadta a rabnőtől származó fiait sajátjának, akkor is az apa halála után a rabnő és fiai szabad emberek lettek.

A rabszolgák a család részei, mintegy szegény rokonokként éltek, főleg a háztartásban dolgoztak, mert a mezőn dolgozva hajlamosak voltak megszökni. Adhatók-vehetők voltak, ám léteztek jogaik is, lehetett vagyonuk, és a bíróságok előtt is felléphettek. Lehetőségük volt akár szabad emberekkel is összeházasodni. Ez esetben fiai már szabadnak születtek:

175. § Ha akár a palota rabszolgája, akár a muskenum rabszolgája „awelum leányát" vévén feleségül, ez fiakat szült neki: a rabszolga gazdája az „awelum leányának" fiai ellen rabszolgasorba taszítás iránt nem indíthat igénypert.

Megesett, hogy anyagilag megszorulva a családfő a család valamelyik tagját eladta, de a családtagok átadása időben korlátos volt:

117. § Ha egy awelumot „kötelezettség kényszerített", s ezért feleségét, fiát vagy leányát pénzért eladta, vagy akár „(adóssági) szolgálatra"[10] engedte át, három évig megvásárolójuk vagy „(hitelező) gazdájuk" házában dolgozzanak, s a negyedik évben felszabadításuk eszközöltessék.

Háborúba menni, ha az „elrendeltetett", halálbüntetés terhe alatt kötelező volt. Ha a katona fogságba esett, a törvény védte családja érdekeit, például a katonai szolgálatért járó földet és kertet a fia vehette birtokba, vagy ha az még kiskorú volt, a felesége kapta a terület egyharmadát. Megoldás volt az is, hogy fogságba esett katona felesége „más házába költözhetett":

134. § Ha egy awelum hadifogságba esvén, házában ennivaló nincs: felesége másnak a házába beköltözhet; az ilyen nőnek bűne nincs.

Mert ha volt ennivaló, akkor az ilyen cselekményért vízbe vetés (halálbüntetés) járt.

Az óbabiloni időkre jellemző volt a földek bérlése, számos törvénycikk foglalkozik a bérlés feltételeinek meghatározásával. A bérleti díjakra csak utalás van, a leggyakoribb, ha felesbe vagy harmadba adták ki a földeket. Ha a föld művelőjét természeti kár érte, a törvény védelmet biztosított a számára:

48. § Ha egy awelumra adósság nehezedvén, földjét Adad[11] elmosta, vagy pedig árvíz vitte el, vagy akár vízhiány következtében nem termett a földön gabona: ebben az évben ne térítse vissza hitelezőjének a gabonát, „szerződési tábláját nedvesítse meg" (s a dátumot változtassa meg); az erre az évre szóló kamatot nem kell megfizetnie.

10 Az „adóssági szolgálat" nem azonos a rabszolgasággal.

11 Adad vagy Addu az akkád mitológia viharistene.

Már az óbabiloni korban is megesett, hogy az emberek társultak egymással valamilyen feladat megoldására. Ilyen esetben a nyereséget és veszteséget is arányosan viselték:

65U. § Ha egy awelum avelumnak társulás céljából pénzt adott, a nyereséget vagy veszteséget, amely elő fog állni: az isten előtt arányosan osszák meg.

Minden adás-vételről bizonylatot kellett kiállítani tanúkkal, ha ez nem volt és valamelyik fél nem teljesített, nem lehetett bíróságra menni.

105. § Ha az utazó a pénzről, amelyet a kereskedőnek átadott, hanyagságból nem vett pecsétes elismervényt: a nem nyugtázott pénz egyáltalán nem vehető fel az elszámolásba.

A törvény szabályozta a kamatot is:

65*L. § Ha egy kereskedő gabonát adott kölcsön: egy gur*[12] *után száz* mela *árpa kamatot szedhet. Ha pénzt adott kölcsön: egy siqlum után 1/6 siqlum*[13] *és hat se'uni*[14] *pénzt szedhet. (Ez utóbbi 20%-os kamatnak felel meg.)*

A kor foglalkoztatási szerkezetében mind a mezőgazdaságban, mind az iparban jelentős szerepet játszottak a bérelt munkások. Béreik meghatározásával több paragrafus is foglalkozik. A 257. § szerint például: ha egy awelum földmunkást bérelt: 8 gur gabonát kap egy évre. Ha bérest bérel egy évre, annak fizetése az év első felében 6 se'um ezüst egy napra, a hatodik hónaptól az év végéig pedig 5 se'um (273. §). Vagyis a napi bér mintegy 5,5 se'um. Ezt az összeget megerősíti a 274. § is, amelyben ugyan töredékesen maradtak fenn a bérek, de annyi biztos, hogy a vályogvető, az ács és a bőrmunkás napi 5 se'um ezüst fizetést kapott, ami jól illeszkedik az előző paragrafusban szereplő értékekkel.

Ha feltételezzük, hogy a fölmunkás és a béres éves fizetése lényegében egyenlő volt, a két paragrafus alapján kiszámítható, hogy 1 liter gabona ára 1 se'um (0,0467 gr) ezüst volt. Az is kiszámítható, hogy a gabonában adott fizetségből egy napra 5,5 liter jut, vagyis a napi bér 5,5 × 0,0467=0,25 gr ezüst.

Ehhez képest például a termelőeszközök bérlése rendkívül drága volt:

271. § Ha egy awelum szarvasmarhát, szekeret és kocsist bérelt: egy napra 180 *qum árpát adjon.*

12 gur (kurrum), űrmérték = 252,6 liter

13 1 siqlum (shiqlu, shekel, gin) = 8,4 gr

14 1 se'uni (se'um, she, grain) = 0,0468 gr

A 180 qum,[15] az kb. 152 liter, vagyis egy béres körülbelül egyhavi munkájának felelt meg.

Az óbabiloni korban az orvosokat jól megfizették:

> *215. § Ha egy orvos egy awelumon bronzkésével nehéz sebet ejtvén, az awelumot megmentette, vagy akár egy awelum szemtályogát (?) bronzkésével megnyitván, az awelum szemét megmentette, 10 siqlum ezüstöt kapjon.*

A 10 siqlum, vagyis 84 gramm ezüstért egy iparos több mint 300 napot dolgozott, igaz, ha az operáció nem sikerült, a büntetés is kemény volt, az orvos kezét is levághatták: „Ha egy orvos awelumon bronzkésével nehéz sebet ejtvén, az awelum halálát okozta, vagy pedig egy awelum szemtályogát bronzkésével megnyitván, az awelum szemét elpusztította: kezét vágják le (218. §)."

A törvénykönyv szabályozásaiból az látszik, hogy Mezopotámia gazdasági életet az óbabilóni korban az állam által korlátozott szabad verseny jellemezte.

Az anyagi javak termelésének túlnyomó többségét a szabad kistermelők vagy a bérmunkások végezték, akik állandó vagy időleges alkalmazottként többnyire a saját termelőeszközeikkel mások földjét művelték meg. E két réteg jelenthette a lakosság számbelileg is legnagyobb részét.

A kézművesek részben szabad termelőeszköz-tulajdonosok voltak, akik kis vagyonnal is rendelkeztek. A kézművesek másik rétege alkalmazott volt, és a királyi vagy templomi nagybirtokok foglalkoztatták őket, ami a király védelmét, de egyúttal személyi szabadságuk, mozgási lehetőségük bizonyos korlátozását is jelentette.

Az alkalmazott kézművesekkel lényegében azonos társadalmi helyzete volt az ún. „telkes" katonának. Egy-egy családfő megművelésre és haszonélvezetre telket kapott a királytól, s ennek fejében egy bizonyos időt – mintegy havi tíz napot vagy évi négy hónapot a király által meghatározott beosztás szerint – köteles volt katonai vagy rendőri szolgálatban tölteni. A telkes katonaság létszáma jelentékeny lehetett, hiszen a 18. században a vezető államok által mozgósított seregek egyenként tízezres nagyságrendűek voltak.

A kereskedők egymástól mind vagyoni helyzetükben, mind pedig a munkamegosztásban elfoglalt helyzetük szerint több különböző rétegre tagolhatók. Egy jelentékeny részük saját vagyonnal is rendelkező állami vagy templomi alkalmazott volt. Más részük önálló vállalkozó: ez utóbbiaknak azonban egyúttal földtulajdonuk volt, és az uzsoraügyletek nagy részét is ők végezték.

Önálló társadalmi réteget alkotnak a döntő termelőeszköz, a föld tulajdonosai, a nagyobb birtokosok, akikhez az államapparátus vezető tagjait, a templom-

15 1 qum (sila) = 0,842 liter

gazdaság tulajdonos papságát, a hadsereg vezető rétegét, a gazdag, önálló kereskedőket és magát az uralkodót is számítanunk kell.

A rabszolgákat, amelyek száma az óbabiloni korban elérhette a lakosság 20-25 százalékát, leginkább kisegítő munkáknál alkalmazták, de a termelés némelyik ágában vagy a csatornázásnál is. Egy felnőtt férfi rabszolga átlagos ára egy bérmunkás háromhavi bérének összege körül mozgott. Rabszolgák nem rendelkeztek szabadon sem vagyonukkal, sem leszármazottaikkal, s ők maguk adásvétel, valamint bérlet tárgyát képezhették, de például bírósághoz fordulhattak (általában azzal, hogy valójában nem rabszolgák). Létezett az „adósrabszolgaság" intézménye is, de ennek időtartamát legfeljebb három évre korlátozták (azután az adósrabszolgát szabadon kellett bocsátani). Gyakori a rabszolgák önmegváltása – ez formálisan a templomnak való eladás és a templom felszabadító aktusa – és felszabadítása. A rabszolga-felszabadítás azonban fokozott terheket ró a felszabadítottra: volt tulajdonosát élete végéig eltartani köteles.

Az irányító–adminisztratív apparátusból és részben a papságból az óbabiloni korban egy önálló társadalmi réteg válik ki, az értelmiség („írnokok"). Az értelmiség világi tagjai főként a király szolgálatában állnak, de a templomgazdaságokban is világi funkciókat töltenek be. Az értelmiség iskolákban nevelkedik, az óbabiloni iskolarendszerben több fokozatot különböztetünk meg. „A tábla háza" az alacsonyabb fokú, „A bölcsesség háza" a magasabb fokú és tudományos képzést szolgálja.

A nők helyzete kedvező volt az óbabiloni korban, szükség esetén bírósághoz fordulhattak, vállalkozók lehettek (Hammurapi törvénykönyve például korcsmárosnőkről beszél, igaz, többnyire fenyegetően, ha megszegik a törvényt). Ha elváltak, özvegyek vagy elhagyottak voltak, szabadon választhattak férjet maguknak, első esetben azonban a család férfitagjainak kezében volt a döntés. A nők írnokok is lehettek, foglalkozhattak vagyonkezeléssel. Ha egy férj hagyta el a feleségét, azt annak élete végéig el kellett tartania.

A házasságok gazdasági, esetleg politikai érdekből köttettek, a szerelem ritkán játszott szerepet. A házassági szerződések rögzítették a konkrét anyagi feltételeket, amelyek alapján később perelni, illetve büntetni lehetett, íme egy példa az óbabiloni korból:

Warad-Szín, Ibní-Szín fia Buzazum és Lamasszatum Istar-Ummi nevű leányát, Buzazumtól, az apjától és Lamasszatumtól, az anyjától házastársként magához vette. Menyasszonypénzként 2/3 mina [1 mina = 505 g] ezüstöt mért le, és adott egy Ilumgerub nevű rabszolgát Lamasszatumnak és Buzazumnak. A jövőben Buzazum, Lamasszatum és Buzazum gyermekei Istar-Ummi és gyermekei ellen nem indítanak pert.

Ha Warad-Szín elhagyja Istar-Ummit, fizessen 1 mina ezüstöt. Ha Istar-Ummi hagyja el Warad-Színt, dobják le egy toronyból. Samas és Ajja istenek életére, Szippar városának és Immerum királynak életére valamennyien megesküdtek, hogy a jövőben egymás ellen pert nem indítanak.

A tanúk a következők voltak: Annum-pí-Samas Samas isten főpapja [valamint további 13 név].[16]

Mint a szövegből látható, a válást (és a házasságtörést is) igen különböző módon ítélték meg a férfiak és a nők esetében.

A házassági szerződések néha részletezték a nők hozományát is, amelyből következtetni lehetett a nők családban betöltött helyzetére. A hozományban például szerepelhettek háztartási edények, szövőszék, tisztálkodóeszközök, vagyis a nők vezették a háztartást, szőttek, fontak és e mellett lehetőleg tisztának és csinosnak is kellett lenniük.

A babiloni középbirodalom, a Kassu dinasztia

Az Óbabiloni Birodalomnak külső támadás vetett véget, 1595-ben hettiták fosztották ki Babilont, és a korábban meghódított területek sorra önállósították magukat. A hettita betörés új helyzetet teremtett Babilonban. Az amurru dinasztia utolsó – valószínűleg a hettiták által megölt – tagja helyét egy kassu „király" foglalta el. Babilonban ettől az időponttól 1160-ig, tehát mintegy 430 éven át, kassu királyok ülnek Babilon trónján.

A kassu törzsek (kasszíták) Hammurapi utódai alatt, a 18. század végén jelennek meg Észak-Mezopotámiában. Ők is, mint néhány évszázaddal korábban az amurru törzsek, békés úton, lassú beszivárgás eredményeképp, legalábbis Közép-Mezopotámiában nagyobb számban terjedtek el. A kassuk valószínűleg az Iráni hegyvidék északi részéről érkeztek Mezopotámiába. Eredetileg állattenyésztő nomádok lehettek, és az árucsere lehetőségei vonzották őket is. A Diyala völgyében és a Tigris mentén hatoltak be Mezopotámiába. Szoros gazdasági kapcsolat fűzhette őket már eredetileg is a hurri etnikumhoz. A lovat ők terjesztették el Mezopotámiában, a hurri módszereket alkalmazva ők kezdeményezték tenyésztését is.

A kassu törzsek nyelvileg és etnikailag fokozatosan beolvadtak a mezopotámiai lakosságba, átvették az akkád nyelvet. E korban a sumer a legdélebbi területeken egy-egy szűk, zárt népcsoport beszélt nyelve lehetett még.

A kasszita uralkodók csak egy kis uralkodó réteget alkottak. Amint korábban az amoriták, ők is megtartották a saját névformáikat, de elfogadták a mezopotámiai tradíciókat, és minden bizonnyal ez tette lehetővé, hogy uralkodásukat évszázadokon keresztül széles körben elfogadják.

A kassu dinasztia idején Dél-Mezopotámiában Dél-Arábia felől érkező új lakosság telepszik meg, az *arámiak*, akik korábbi nomád állattenyésztésüket évszázadokon át megőrzött családi gazdasági szervezetben itt is folytatják, félig letelepülve, és csupán kiegészítőleg folytatnak némi földművelést, s majd nö-

16 Forrás: http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/eletmodtortenet-oskor-es-okor/hazassag-es-csalad-az-okorban/hazassagi-szerzodes-babilon-kr-e-2-ezred

vekvő méretű szárazföldi kereskedelmet a sivatagon át. Később azonban fokozatosan átvették a térség kereskedelmének irányítását, s nyelvük, az arámi a térség legfontosabb közvetítő nyelve, majd a korabeli nemzetközi kultúra, az államigazgatás és diplomácia nyelveként terjedt el a Közel-Keleten.

A 14. századtól kezdve Mezopotámia önállóságának megszűntéig (a médperzsa hódításig) Észak- és Dél-Mezopotámia, Asszíria és Babilon váltakozva uralkodtak egymás felett.

Babilon kassziták (kassuk) általi egyesítése véget vetett a városállamok közötti rivalizálásnak, és ez az uralkodó réteg a tartományok igazgatása és adóztatása egy olyan hierarchikus rendszert tudott létre hozni, amely minimális változtatással több mint 800 évig fennállt. A politikai stabilitást tovább erősítette, hogy a királyi hatalom 200 éven keresztül ugyanazon család kezében összpontosult, amely összekapcsolódott a szomszédos országokkal szembeni katonai fölénnyel is. E harci fölény a lovakra vonatkozó hagyományos ismeretek és az innovatív harci szekerek kombinációjának volt köszönhető, mely két tényező a hadviselés szempontjából létfontosságú volt a késő bronzkorban.

1400 körül a kassita dinasztia nemzetközi szerepe már jelentőssé vált. A kassita királyok diplomáciai kapcsolatot létesítettek Egyiptommal, Hattival (Anatólia), Asszíriával és Elammal, és ezeket a kapcsolatokat más királyi családokkal való házasságok révén is megerősítették. A dinasztia fénykorát 1400 és 1225 között élte. 1225-től kezdődően Babilon korábbi fénye elhalványult. Az asszírok betörtek az országba, legyőzték és elkergették a kasszita királyt. Két évtizeden belül azonban Babilon elég erőssé vált, hogy legyőzze Asszíriát, és a 12. század elején megint egy fellendülésnek lehetünk tanúi. A kassu dinasztia utolsó, békés időszakának azonban hamarosan fegyver vetett véget. Elam királyai ismételten kifosztották az országot; 1160-ban fogságba hurcolták az utolsó királyt. Vele együtt vitték el győzelmi jelvényként az ország számos becses emlékét, köztük Hammurápi sztéléjét is. Néhány év alatt a 430 éven át uralkodó kassita dinasztia összeomlott.

A kassu dinasztia gazdaságpolitikája abban a döntő kérdésben különbözik az óbabiloni korától, hogy az uzsorakölcsön következtében tönkremenő birtokosokat, a kistermelőket sorsukra hagyták, az állam nem avatkozott be a vagyoni differenciálódás folyamatába. Egyetlen adósság-elengedési (misarum) rendeletet sem bocsátottak ki e több mint négy évszázad alatt. A kisbirtokosok tönkremenése, a létbizonytalanság, a sorssal szemben való tehetetlen kiszolgáltatottság a kassu kori irodalom fő témája.

A kassu dinasztia idején Babilon vezető szerepet játszott Elő-Ázsia nemzetközi árucseréjében. Hatalmas kereskedelmi hálózat részévé vált, amely kiterjedt az Égei-tengerről Afganisztánra és a Dél-Perzsa-öbölre. A babiloni textileket, lovakat és szekereket nyugatra szállították, míg a luxus tárgyak, mint a lapislazuli (szép, kék színű féldrágakő) keletről érkeztek. A babiloni kereskedők keresztülutaztak Szírián és Palesztinán. Babilóniai hengerpecséteket olyan távol

is találtak, mint a görögországi Théba. A fizetések során Babilon nagy mennyiségű nemesfémet, különösen aranyat halmozott fel.

A kassita uralom alatt Babilon kulturális reneszánszát élte. A kassiták, habár külföldi eredetűek voltak, tiszteletben tartották a helyi kulturális és vallási szokásokat. Templomokat építettek a hagyományos istenek számára, és az írott dokumentumokban alapvetően támogatták a sumér és akkád nyelvek használatát. Az írástudók iskolái továbbra is működtek, nevezetesen Nippurban és Urban. Az első évezred számos nagyobb írnokcsaládjának gyökerei a tizenötödik vagy tizennegyedik századig nyúlnak vissza. A babiloni naptárat és az időszámítás módját finomították és egyszerűsítették. A babilóniai orvosokat külföldön és otthon is nagyra értékelték. A helyi kézművesek úttörők voltak az üveggyártás területén, amely később jelentős fejlődésen ment keresztül. Új művészi formákat fejlesztettek ki a sztélék és a csiszolt drágakövek számára. A kézművesek pedig az építészeti díszítésekhez téglafaragásokat végeztek.

A Középasszír Birodalom

A Középbabiloni Birodalom összeomlása (1160) után Asszíria terjeszkedni kezd, de egyelőre a közép-mezopotámiai Isin tud nagyobb erőt felmutatni, itt szervezik meg az Elamra támadó s győzelmet arató sereget, ezután több mint két évszázadon át ismét Isin lesz a terület centruma. A 12. század és egyben a II. isini dinasztia legjelentősebb uralkodója, aki Isint még egyszer vezető hatalommá tette, I. Nabu-kudurri-usur volt (1124–1103). Rövid időre sikerült neki Dél- és Közép-Mezopotámiát kiszabadítani a gazdasági elszigeteltségből. Halála után azonban fegyveres erővel fenntartott birodalma összeomlott, utódai alatt Közép-Mezopotámia a jelentéktelenségbe süllyedt, a déli rész pedig megnyílt az arámi törzsek előtt.

Ezzel egyidőben Tukulti-apal-Esarra (1115–1077) hosszú, szívós küzdelem során, lépésről lépésre tágítja Asszíria határait észak, kelet és nyugat felé. Uralkodása alatt Asszíria katonaállammá válik.

A zsákmányszerző hadjáratok az ország belső gazdasági életét lassan átalakítják. A korábbi kereskedő-vállalkozói réteg – Assur város leggazdagabb rétege – tőkefeleslegét a mezőgazdaságba áramoltatja, ami meggyorsítja a földtulajdon koncentrációját. A zsákmányszerző hadjáratok nyeresége szintén földbirtokká válik. A kistermelők elszegényednek. Asszíria területén – amely részben az esős földművelés zónája – a mezőgazdasági termés bővítése főként extenzív úton, újabb földek művelés alá vonása révén volt megvalósítható. Ehhez viszont részben új földekre, részben új munkaerőre volt szükség. A 12. században Asszíria tehát szükségszerűen lépett a korlátozott területi hódítás és a rabló zsákmányszerzés útjára. E korban kezdődik a népcsoportok tömeges áttelepítése, amivel olcsó munkaerőt biztosítottak a mezőgazdasági termelés számára.

Az erős központi hatalom és a gazdasági fellendülés lehetővé tette a kultúra fejlődését is. Tukulti-apal-Esarra (1115–1077) állíttatta fel az első asszír könyv-

tárat Assur városban. Összegyűjtette a főváros bíráinak ítéleteit, ebből állt össze az ún. középasszír törvénykönyv.

Tukulti-apal-Esarra után Mezopotámia története egy időre homályba borul.

Az Újasszír Birodalom

A 10. század utolsó harmadában új korszak kezdődött Asszíria történetében, a katonai nagyhatalom kora, amely mintegy háromszáz évig tart. A hadjáratok gazdasági alapját II. Assur-dan király teremtette meg (934–912). II. Assur-dan elődei alatt Asszíria területén éhség, szükség, nyomor dúlt, és a lakosság elvándorolt. Ő új csatornákat ásatott, megsokszorozta az ország gabona- és juhtermelését, visszahozta a lakosságot. A fővárosban, Assurban nagy építkezésekbe fogott, gazdasági reformjai biztosították az élelmiszer-termelést, a juhtenyésztésre épülő és minden bizonnyal exportcélokat szolgáló gyapjúfeldolgozás fellendítését. Assur hagyományos áruja ugyanis a nyugati (szíriai, kis-ázsiai) piacon a gyapjúnemű volt.

Egy következő jelentős király, II. Assur-hasir-apli (883–859) hadseregreformot hajt végre, s ezzel befejezte Asszíria talpra állítását. Az ő korában jelenik meg teljes nyíltságában először a zsákmány mint Asszíria döntő jövedelmi forrása. A zsákmány két fő csoportja: állatok és fémek. Állatokat (ló, öszvér, szarvasmarha, juh) elsősorban igás és szállító célokra zsákmányoltak. A zsákmányolt fémek (arany, ezüst, réz, ólom, vas) egyrészt értéket, vagyont jelentettek, másrészt a fegyvergyártás alapanyagai voltak (vas). Zsákmánycikkek voltak ezen kívül a különböző fényűzési cikkek (drágakő, színes kelme, illóolaj és hasonlók).

Asszíria fejlődése azonban 8. század első felében megakadt, ami belső válságot idéz elő, melynek nyomán a trónra a hadsereg egyik vezetője kerül III. Tukulti-apal-Esarra (745–727), aki uralkodását hadjáratokkal kezdi, de belső reformokat is bevezet (adórendszer, lakosság nagyarányú áttelepítése mezőgazdasági munkák céljára). Asszíria mind nagyobb területek fölött uralkodik, mind több adót, zsákmányt könyvelhet el.

A következő jelentős király II. Sarrukín (a bibliai Szárgon 721–705), aki a birodalom határait tovább bővíti, Babilont a birodalomhoz csatolja, jelentős építkezéseket folytat. Az országban jólét uralkodik, uralma valóságos fénykor, amely utódai alatt is folytatódik. Az ország fővárosa átkerül Ninivébe. Az Újasszír Birodalom utolsó jelentős uralkodója Assur-bán-apli, (Asszurbanipál, Szardanapal, 668–631). Uralkodásához kötődik Egyiptom meghódítása és kiürítése, Elám elpusztítása és a ninivei könyvtár létrehozása. Halála után a birodalom belső egysége megbomlik, sorra válnak le a vazallus államok, végül 612-ben méd és babiloni seregek összefogva legyőzik az asszírokat, Ninivét elpusztítják.

Az újasszír korban a lakosság túlnyomó része továbbra is a mezőgazdaságban dolgozott. A birodalom egész fennállása alatt alapvetően agrártársadalom maradt.

A magas rangú állami tisztségviselők kiterjedt földbirtokokkal és nagy mennyiségű ezüsttel (sokszor több száz kilogramm) rendelkeztek. Ezen kívül az uralkodónak tett szolgálataik fejében további földbirtokokat is kaphattak, és kereskedelem révén is gyarapíthatták vagyonukat. A tisztségeket az uralkodó bármikor visszavonhatta, és másnak adhatta, és általában nem családon belül öröklődött. Az adományozott birtokok lényegében az uralkodó tulajdonában maradtak.

A nagybirtokon dolgozók munkájuk ellenértékeként fejadagot kaptak, a termés a tulajdonosé volt. A jogi értelemben vett rabszolgák a mezőgazdaságban e korban valójában a hadjáratok révén idegenből áttelepített telkes parasztokkal, telepesekkel együtt azonos társadalmi réteget képeztek: személyileg függésben levők, de például jogképesek voltak, és termelőeszközökkel is rendelkezhettek. A telek használata fejében művelői földjáradékot fizettek: a föld nagysága, fekvése (csatornától való távolsága) és értéke alapján meghatározott összegű díjat, részben természetben és szolgáltatásokban, részben pedig pénzben. A földjáradék a termés egyharmadát is elérhette.

Az egyes társadalmi osztályok anyagi helyzete között óriási egyenlőtlenségek voltak. A király hatalmas vagyonnal rendelkezett, és a társadalom elit rétege (amelynek a népességen belüli aránya nem ismeretes) is nagyon tehetős volt. Az átlagos családok viszonylag kis létszámúak voltak, kis földterületet műveltek, szőlőt, gyümölcsöt, zöldséget termesztettek és állatokat tartottak.

III. Tukulti-apal-Esarra uralkodásának megszilárdítása után jelentős reformokat hajt vége. E reformok egyik legfontosabbja az áttelepítések növelése volt; ő mintegy 300 000 embert szállított Észak-Mezopotámia mezőgazdaságának, s ezzel biztosította a hadsereg és a lakosság élelmezését. Reformjainak második csoportja a királyi hatalmat erősítve a katonai centralizációt szolgálta. Megszüntette a városok – Assur és Harran – adómentességét, ami a központi jövedelmeket növelte meg. Harmadik legfontosabb reformja arra irányult, hogy stabilizálja a külföldről befolyó jövedelmeket. A korábbi hadjáratok zsákmányolása helyett állandó évi adókat vetett ki – így elmaradtak az olykor fantasztikus összegű zsákmányok, de csökkent a kockázat is.

Minden külföldre irányuló árucserét gátolt az a körülmény, hogy fogyasztási cikkekben mind Szíria, mind az északi és keleti hegyvidékek lakossága csak csekély importra szorult. Asszíria pedig még ezen túl is aligha volt képes akár gabonából, akár más mezőgazdasági eredetű fogyasztási cikkből olyan mennyiséget termelni, amely fém- és igásállat-igényét egyenértékű árucserében fedezni tudja.

Az új helyzetben Asszíria termelése lényegében stagnált, pontosabban: az élelemtermelésben a belső szükségleteknek megfelelő ütemben növekedett, az ipari jellegű ágazatokban pedig – kivéve a hadiipart, a fémművességet – inkább visszafejlődött. Asszíria élősdi állammá vált.

Az Újbabiloni Birodalom

Az újbabiloni világbirodalom története Nabu-apal-usur uralkodásával (626–605) kezdődik, amikor Babilon a médekkel együtt legyőzi az asszírokat és visszaszerzi függetlenségét. Halála után fia II. Nabu-kudurri-usur (Nabukodonozor, 605–562) foglalja el a trónt, s uralkodik több mint négy évtizeden át. Nabu-kudurri-usur alatt pompás várossá épül ki Babilon. A város tengelyében északdéli irányban az újévi ünnepségek felvonulási útját zománctégla domborművek díszítették, mint ahogy a ma Berlinben látható Istár-kaput is. Befejezte a szentélykörzet (a bibliai Bábel tornya) építését, a várost két téglafallal vette körül, a királyi palota egyik udvarán oszlopokon álló teraszok segítségével függőkertet rendezett be – mindkettőt az ókori világ hét csodája között tartották nyilván. II. Nabu-kudurri-usur uralkodása alatt kiépült az új közigazgatás és a bírósági szervezet; az írásbeliség ismét általánossá vált a magánjogban. Az iskolákban nemcsak Hammurapi mintaszerű ítéleteit tanították, de új gyűjteményt is összeállítottak (újbabiloni törvénykönyv).

A lakosság békében és jólétben élt. Az újbabiloni korban a földek többsége nagybirtok, részben a templomoké. Mind a király, mind a templomok átadják örökös használatra és örökös földjáradék fejében a földek nagy részét, éspedig hatalmas területi egységekben (nem ritka a 400 földművest foglalkoztató adománybirtok). Az ilyen nagybirtokokat uraik továbbadják; a földművesek kisebb parcellákban művelik meg; a gazdasági okmányok szerint földjáradékot fizetnek annak, akitől a földet közvetlenül kapták, de a királynak vagy a templomnak – a legmagasabb tulajdonosnak is (adó).

A földművelők (sirqu)[17] egy része jogilag szabad volt, más része rabszolga. A földművelésben foglalkoztatott rabszolgák és a sirquk között egy kiegyenlítődési folyamat játszódott le. A még meglevő szabad kistermelőkből sirqu vált, a rabszolgák pedig telkük jövedelméből meg tudták váltani személyi szabadságukat, így ugyanebbe a helyzetbe emelkedtek. A rabszolgák önfelszabadítása, megváltása e korban általános és jellemző jelenség.

Minden korábbi időszakhoz képest megnőtt a 6. század első felében az uzsoratőke szerepe, a kereskedelmi tőke az ország gazdasági életében uzsoratőkévé vált. Az uzsoratőke döntően járult hozzá ahhoz, hogy a kistermelő gazdaságok csődnek voltak kitéve, illetőleg tönkrementek, s a korábbi tulajdonosok sirquként kerültek függő helyzetbe. A 6. század nagy pénzforgalma megkönnyítette a felhalmozást. Az uzsoratőke Mezopotámiában sajátos „bankházak" kialakulásához vezetett. Ügyleteik többsége uzsorakölcsön volt, pénzben is, gabonában is. Bérbe adtak szerszámokat, szállítóeszközöket.

Közép-Mezopotámia mezőgazdasága az újbabiloni korban fellendült, ezt részben az új csatornák és víztárolók hatásának tulajdoníthatjuk. Egy másik

17 A sirqu a föld megmunkálója, de jogai is vannak: örökbe hagyhatja, másnak átadhatja, zálogot vehet fel rá; a földjáradékot mindenkori használója tartozik fizetni.

tényező, hogy Elő-Ázsia nagy részének piaca, melyet Asszíria évszázadokon át elzárt, most megnyílt Babilon előtt. Az ország azonban csak gabonatermelésből már nem tudott megélni. Az importált nyersanyag és a mezopotámiai állattenyésztésből származó bőr, gyapjú feldolgozása révén a kézműipar rövid idő alatt hatalmas fejlődésen ment át. Fémtárgyak, szőttesek, luxuscikkek szállítója lett Babilon.

A kézműipar természetszerűleg a nagyvárosokban összpontosult, és a belső munkamegosztás fejlődésével járt együtt. A nagyvárosok lakossága megnövekedett, az újbabiloni korban Babilon lakossága elérte a 800 ezer főt, a városias életmód általánossá vált.

Az újbabiloni korhoz kapcsolódik a zsidó történelem egy emlékezetes eseménye, a babiloni fogság. II. Nabu-kudurri-usur 586-ban, hároméves ostrom után elfoglalta Jeruzsálemet, a zsidó nép előkelő rétegét pedig Babilonba hurcolta (babiloni fogság), amiért azután az Ószövetség prófétái kiátkozták a bűnös várost:

> „Babilon leánya, te pusztulóra vált! Áldott legyen a ki megfizet néked gonoszságodért, a melylyel te fizettél nékünk! Áldott legyen, a ki megragadja és sziklához paskolja kisdedeidet!"
>
> (*Zsoltárok könyve* 137. 8-9, Károli)

II. Nabu-kudurri-usur halálát követő rövid bizonytalanság után a Marduk papság Nabu-naidot emelte trónra (556–539), de hamarosan összekülönböztek az ország külpolitikai orientációját illetően. Nabu-Naid fiára, egyben felesége révén II. Nabu-kudurri-usur unokájára, Bél-sarri-usurra, a bibliai Baltazár királyra bízta Babilon irányítását, ő maga meg nyugatra indult, fő törekvése a délarábiai állattenyésztés és kereskedelem megszervezése volt. 539-ben a perzsák megtámadták Babilont, és harc nélkül bevették a várost. A Biblia szerint az előtte való este Baltazár még nagy lakomát tartott, akkor jelent meg a falra író kéz, és írta, hogy Mene, mene, tekel ufarszin: megmérettél és könnyűnek találtattál. A babiloni birodalmat megdöntő perzsa Kurus engedélyt adott a zsidóknak, hogy hazatérjenek, és ezzel véget ért a babiloni fogság. A hazatérők száma 50 000 körül lehetett.

Az Újbabiloni Birodalom bukásával véget ért Mezopotámia történelme, a következő századok már a perzsákról és rómaiakról szólnak.

Összefoglaló gondolatok

Mezopotámia történelmét végigolvasva érezzük a történelem lüktetését. Városállamok, majd birodalmak emelkednek ki a múlt homályából, majd tűnnek el, ránk hagyva életük agyagba vésett emlékeit, anyagi kultúrájuknak a természet és az ember évezredes rombolása után meghagyott maradékát.

A történelem akkor kezdődik a számunkra, amikor már tudjuk a régmúlt idők történéseit, a különböző népek és uralkodók neveit és cselekedeteit, esetleg

a hétköznapi élet egyes jellemzőit. Mindez későbbi írástudók munkája és uralkodók történelem-megőrző akarata nyomán maradt ránk, ily módon kiterjesztve tudásunkat az időszámításunk előtti harmadik évezred kezdetéig, amikor Kis és Uruk vívta a Gilgames eposzban is megörökített háborúját.

Ami e korból csodálattal tölthet el bennünket az az, hogy mi mindent tudtak már ezek az első társadalmak. Megalkották az idő mérésének azt a rendszerét, amit (némi módosítással) a mai napig használunk. Megfigyelték a csillagos égboltot és észrevették, hogy a Nap és a Hold mellett még van öt olyan égitest, amely a többiekhez képest elmozdul, az istenek neveit adták nekik, és ma is úgy ismerjük őket, csak a római nevükön (Merkur, Vénusz, Mars, Jupiter Szaturnusz). Az égboltot felosztották arra a tizenkét részre, ami a mai horoszkópkészítőknek is alapul szolgál. Ismerték a négy számtani alapműveletet, gyököt tudtak vonni, ki tudták számítani a kör területét, a hasáb és henger térfogatát. Rájöttek, hogy egy tengely körül forgó kerék nagymértékben meg tudja könnyíteni az ember munkáját, legyen az fazekaskorong vagy áru és ember szállítására használt kerekes szekér. Tudtak szőni, fonni, számos kézműves terméket gyártani. Kereskedőik már akkor igen nagy távolságra jutottak el, részben a szárazföldi karavánutakon, részben a tengeren keresztül a partok mentén hajózva. És természetesen megalkották az írást, ami fokozatosan egyszerűsödött arra a formára, amit az agyagtáblák alapján ma ismerünk.

A mezopotámiai társadalmak gazdasági alapját az öntözéses földművelés jelentette, ami itt más volt, mint Egyiptomban. Ez utóbbiban a Nílus áradása és apadása, a termékeny iszap lerakása egy meghatározott rendszert vitt a gazdálkodásba. Mezopotámiában a két folyó völgye meglehetősen sík volt ahhoz, hogy egyszerűen a folyókra lehetett volna bízni az öntözést. Bonyolult öntözőrendszereket, víztározókat kellett kiépíteniük, hogy a víz akkor és oda menjen, ahova kellett, és gyorsan el is folyjék, ha már nem volt rá szükség. Ezért Mezopotámia nagy királyai a megelőző zűrzavarok után mindig a csatornák és az öntözés rendbetételével kezdték uralkodásukat. Az évezredek során azonban Mezopotámia déli részének talaja elszikesedett, termőképessége csökkent, és ezzel párhuzamosan Sumér elvesztette gazdasági és politikai jelentőségét.

Mezopotámia háromezer éves írott történelme során a technikai fejlődés lassú volt. Történelmének kezdetét a neolitikumból, az új kőkorszakból a rézkorba való átmenet jellemzi, de hamarosan megtanulják a réznél keményebb bronz használatát. Ekkor elsősorban a fegyverek, de a mezőgazdasági szerszámok és egyéb eszközök is bronzból készültek. A korábbi faekét felváltja a bronz vágóéllel felszerelt eke. Később a vaskor megint csak előrelépést jelentett, főleg a fegyverek tekintetében. Összességében azonban lassú volt a technikai fejlődés, ha egy Gilgames korabeli ember hirtelen az újbabiloni korban találta volna magát, lehet, rácsodálkozott volna az Istár-kapura és a Zikkuratra (Bábel tornya), de a gazdasági élet jellegzetes vonásai nagyon is ismerősek lettek volna számára.

Gazdasági szempontokból Mezopotámia fokozatosan ment át az alapvetően naturálgazdálkodást folytató és erős központi irányítással rendelkező kezdeti

korszakból egy olyan liberális piacgazdaságba, ahol már a bankok, a hitel, a kölcsön jelentős szerepet játszottak. A kezdeti korszak jellegzetes gazdaságszervező ereje a templomgazdaság, amely a városok lakosságának 30–50 százalékát is foglalkoztatta. Ezek később fokozatosan nagybirtokokká alakultak át, különösen a III. uri dinasztia bukása után. Az újbabiloni korban a földek többsége már nagybirtok, ugyanakkor a technikai fejlődés lassú, mondhatnánk, talán megrekedt volta miatt a földeket kisparcellákra osztva továbbra is a hagyományos módon művelik. A földművesek földjáradékot fizetnek a tulajdonosnak. Aki a saját földjén gazdálkodott, az hamar pénzügyi zavarba kerülhetett. A kor jellemző vonása volt az uzsoratőke megnövekedett szerepe, ami a gyengébb versenytársak tönkremeneteléhez vezetett, és növelte a társadalom polarizáltságát. És míg a korábbi korokban, például Lagasban vagy akár az óbabiloni korban rendszeresek voltak az adósság-elengedések (misarum rendeletek), a középbabiloni (kassu) kortól kezdve már ilyen intézkedéseket nem találunk, és míg Hammurapi sztéléjén még azzal dicsekszik, hogy a „nép húsát feljavítottam", a későbbi korok uralkodói a társadalmi különbségek növekedése ellen már nem léptek fel.

A korábbi felfogások szerint az ókori gazdaságokban jelentős szerepet játszott a rabszolgamunka, például az a hit, hogy a piramisokat rabszolgák építették. Valójában sem Egyiptomban, sem Mezopotámiában a rabszolgamunka nem volt jelentős. Mezopotámiában a rabszolgák a lakosság 10-15 százalékát alkothatták, eredetük szerint vagy hadifoglyokból, vagy eladósodott szabadok közül kerültek ki, és általában nem a termelő munkában, hanem a ház körül tevékenykedtek. Az újbabiloni kor pezsgő gazdasági viszonyai között sokuk gazdagodott meg például pénzkölcsönzésből, amit a jog megengedett nekik, ugyanakkor a nagyobb nyereség reményében még kockázatokat is vállalhattak, mert ha veszítettek, gazdájuk még mindig létbiztonságot nyújtott számukra. Az újbabiloni korban sok rabszolga meg is válthatta magát, igaz, azzal a kötelezettséggel, hogy volt gazdáját élete végéig eltartja.

A mezopotámiai társadalom legszélesebb rétege a mezőgazdasági termelők voltak, akik részben a saját (bérelt) földjükön, részben a templomgazdaságokban vagy földesurak földjét művelték eleinte természetben (terményekben) kapott bérért, később részben vagy egészben pénzért. Egy másik fontos rétege volt a mezopotámiai társadalomnak a kézművesek, akiknek a keze alól kikerültek a mindennapi élethez szükséges tárgyak. Ők vagy szabad vállalkozók voltak, vagy az állam, illetve a templomgazdaság alkalmazásában álltak. A kereskedőknek kezdetben elsősorban a távolsági kereskedelemben volt szerepük, mert a társadalom nagy része a megélhetéshez szükséges élelmiszerekből és egyéb dolgokból önellátó volt, később a pénzgazdálkodás elterjedésével szerepük megnőtt a belkereskedelemben is. Mezopotámia külkereskedői kezdetben az állam szolgálatában, később sok esetben önállóan nagy távolságokra, az Indus völgyéig, az iráni hegyekbe, a Földközi-tenger partjáig jutottak el. Mezopotámia a luxuscikkeken (nemesfémek, drágakövek, egzotikus növények, állatok) túl-

menően főleg fémeket (rezet, ónt), építőanyagként fát és állatokat (főleg lovat) importált. Exporttermékként a gabona és különböző feldolgozott termékek, gyapjúkészítmények, használati tárgyak szolgáltak.

Mezopotámia vezető rétegeihez tartozott a papság, a katonaság, különösen a zsákmányszerző háborúkra támaszkodó Asszír Birodalomban, és természetesen a mindenkori uralkodói családok és a legnagyobb földbirtokosok. A műveltség terjesztése és továbbadása az írnokok feladata volt, amelyek munkáját olyan uralkodók segítették, mint Asszurbanipál szír uralkodó, aki céljának tekintette, hogy összegyűjtse és megőrizze az ékírásos hagyományokat, és i. e. 650 körül létrehozta a ninivei könyvtárat, amelynek – sok minden egyéb mellett – a Gilgames-eposzt is köszönhetjük.

Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a mai európai civilizáció bölcsője a két folyó völgyében ringott, és ezt az örökséget, az ebből kibontakozó európai kultúrát ugyanúgy meg kell őriznünk a jövő nemzedékei számára, mint ahogy annak idején Asszurbanipál is tette.

FELHASZNÁLT IRODALOM

E rövid tanulmány fő forrása: Komoróczy Géza: *Mezopotámia története az őskortól a perzsa hódításig.*

E mellett a következő fontosabb forrásokra támaszkodik:

Dr. Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest, 1993, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Daniel C. Snell: *Life in the Ancient Near East*. New Haven and London, 1997, Yale University Press.

Mitchael Hudson: *The lost tradition of Biblical debt cancellations.*

Danil C. Shell: *Life in The Ancient Near East.* 3100–332 B. C. E.

Az említetteken kívül egy-egy kor, esemény vagy mértékegységre vonatkozó információk tekintetében mintegy 50 internetes forrás került felhasználásra.

A Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány részére a személyi jövedelemadó 1%-ából a 2016. évben az állami adó- és vámhatóság 75 668 Ft összeget utalt ki, mely összeget az alapítvány Tornai József *A virágos föld titkai* című kötetének szöveggondozási és borítótervezési költségeinek finanszírozására fordított.